

Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése

Osváth Pál munkája elsősorban helytörténeti és gazdaságtörténeti forrásmű a kutató számára, de sok értékes természeti és gazdasági földrajzi megfigyelést is tartalmaz. Természeti földrajzi leírást és megfigyeléseket a könyv első, „Általános leírás” c. részében ad a szerző. Ez a rész a könyv terjedelmének csak 1/4 része, mert a szerző attól tartott, hogy az általános ismertetés az olvasót nem érdeklí különösképpen és ezért kevés lesz a előfizető. Viszonylagos rövidsége ellenére ebben a fejezetben van több földrajzi forrásanyag. A „Részletes leírás” címet viselő terjedelmes részben elsősorban a településhálózat kialakulásához, a települések egykori topográfiai fekvéséhez, népességfejlődésük és gazdasági életük tanulmányozásához van községenként változó mennyiségű és értékű hasznosítható megfigyelés és statisztikai adat.

Osváth meglepően jól ismerte a kor földrajzi irodalmát. Hunfalvi János, Szabó József, Palugyai, Bél Mátyás munkáira sokszor hivatkozik, amikor egy-egy földrajzi jelenséget leír. Bámulatos mennyiségű hiteles forrásanyagot használ, amelyek közül az egyházi jegyzőkönyveknek és az 1552. és 1732. évi megyei özszeírásoknak van sok földrajzi vonatkozása. Kitűnő megfigyelője különböző földrajzi folyamatoknak és számos esetben *nemcsak leír jelenségeket, hanem oknyomozásra, az összefüggések megismerésére is törekszik*. A nagy alaposággal és részletességgel, sok megfigyelés alapján készült munka földrajzi értékét növeli, hogy egy olyan korban íródott, amikor egy nagy társadalmi-gazdasági változás — a kapitalizálódás — egyik jeleként egy *hatalmas természetátalakító munka, a folyószabályozások és mocsárlecsapódások* folyamatban voltak. Osváth Pál munkájából a megváltozó sárréti táj képét és a táj hasznosításában való előrehaladást is megismerhetjük. Úgy tűnik, hogy a szerző ezeknek a változásoknak híve volt, hiszen „naponként mindenben tapasztalható haladás”-ról ír. Az úthálózat kiépítését pl. úgy értékeli, hogy az nemcsak a kereskedelem, hanem a lakosság műveltségének fejlődése érdekében is fontos.

Az *általános leírásban* érdekes magyarázat van Bihar vármegye járások szerinti beosztásáról, amelyben meglepően nagy szerepe volt annak az egyszerű szempontnak, hogy a hivatalnokok megyeszékhelyre való utazása a falvakra a legkisebb terhet jelentse.

A *vízrajzot* ismertető leírásokban közvetlenül használható és gondolatkeltő forrásanyag egyaránt van. A két nagy összefüggő mocsárvilág „a Berettyó által képezett Sárrét” és a „Körözs által képezett Sárrét” határvonalai, a két folyó egykori futásai régi vízrajzi térképekről is ismeretesek, viszont nagyon hasznosak a többi vízrajzi megfigyelések. Ezek közül említhetjük a két fő folyó fattyúágainak (Kis-Körös, Kutas, Csente, Kálló, valamint a történelmi nevezetességű Hamvas-ér, Tekerő-ér, Józsás-ér) felsorolását és folyásirányuk ismertetését. A felsorolt vízfolyások a XIX. század derekán még élő és — ahogyan Osváth Pál

mondja — kártékony vízfolyások voltak. Teljesen igaza lehet Osváth Pálnak abban, hogy a Kálló vize nyugaton néha a Tiszáéval is összefolyt, s hozzá tehetjük, hogy ez a Berettyóval is megtörtént.

A Nagykunság és a Hortobágy irányából a Tisza áradásait számtalan ér szállította a Nagysárrétre. Az árvizek legnagyobb része a Hortobágy folyón keresztül jutott ide. A Berettyóról megjegyzi, hogy „hajdan Túr vízének is nevezetett”. Osváth Pál nem említi, de tudjuk, hogy a Túr elnevezés csak a Berettyó alsó szakaszára volt érvényes. Az egykori Kálló érről azt írja, hogy „az ős korban Homosnak nevezetett”. Későbbi — közöttük nyelvész — szerzők a Humusou, Umusou, Umso alakokban előforduló víznevet vagy az Ér, vagy a Hamvas patakkal azonosítják.

Talán legértékesebbek azok a megfigyelések, amelyeket a szerző a *Berettyó és a Sebes-Körös árvízéről* és vízjárásáról ír. Nagyobb árvizek 1773-ban, 1795-ben, 1814—1817 között, 1851-ben, 1871—872-ben voltak. A nagy áradások tehát általában két évtizedenként ismétlődtek. Az említett évek nyilván erősen csapadékosak voltak. A Berettyó és a Sebes-Körös közül a Berettyó áradásait írja veszélyesebbnek, mert az nagyobb területeket öntött el és hosszabb ideig tartott. Ezt írja: „A Sebes-Körös is sok kárt tett hajdan a járásnak, mert a belőle kijött kisebb árvizek is nagy területeket borítottak el, azonban minthogy a Körös árja a mily hirtelen jött csaknem olyan hamar vissza is tért, ez korántsem okozott annyi kárt, mint a Berettyó . . . mely a Sárrétjén az eliszaposodás miatt különben sem folyhatott rendesen”. Osváth a Berettyó nagyobb területre kiterjedő és tartósabb áradásait a csaknem minden helység határában épített malmok gátjaival is kapcsolatba hozza, de — nyilván saját megfigyelése alapján — nagyon helyesen jegyzi meg, hogy a két folyó közül a Berettyó lefolyása volt a lassúbb és a bizonytalanabb, a Nagy Sárrét gyorsabb feliszapolása, azaz feltöltődése miatt. A jó megfigyelés alapja az, hogy a Nagysárrét teknője sekélyebb volt mint a Kissárrété, benne a Berettyó parttalan folyóként tévelygett és ezért feltöltődése is lényegesen gyorsabban haladt előre. A Nagysárrét medencéjében a gyorsabb feltöltődés miatt csak vékony tőzegrétegek képződhettek, míg a Kissárréten a tőzeg lényegesen vastagabb és ott „10—12 láb mélyen is megtalálható”. Osváth Pál néhány kellemetlen emlék felidézésével arról is tudósít, hogy a mocsarak lecsapolása után a tőzeg több helyen és gyakran éveken át égett a felszín alatt.

A Sárrétek vidékének régi vízrajzi viszonyaival és településeivel foglalkozván Osváth Pál leírása adta nekem egykor a gondolatot, hogy a Nagy-Sárrét a Kis-Sárrétnél is fiatalabb, esetleg csak a honfoglalást követő századokban keletkezett mocsárvilág volt. Ezt a feltevést később rétegtani, néhány történeti, településtörténeti adattal is bizonyítani lehetett. Osváth Pál már nem tapasztalhatta, de helyesen ismerte fel azt, hogy a Sárréteken milyen *gyors folyamat volt az elmocsarasodás*. Iráz egykori falu helyén keletkező mocsarat a Sebes-Körös futásirányának megváltozásában látta. A komádi erdő elláposodása is a mocsarasodás gyors terjedését bizonyítja. A komádi erdő Osváth Pál szerint a XVIII. század elején még létezett. Iráz környékén is korábbi erdőkről tesz említést.

Kitűnő felismerés Osváth Pál részéről az, hogy a Sárrétek vidékét sűrűn behálózó folyómedrek „ . . . valaha nem olyan mint a Körös, hanem óriási folyók és tavak vizeinek adtak helyet.” Ez így van. Mindössze két évtizede tudjuk, hogy a Sárrétek *elhagyott nagy folyómedreiben a Szamos és a Kraszna vize folyt*, s hogy ezek a folyómedrek abból az időből származnak, amikor a Sárrétek vidéke az Ér völgyén keresztül vízrajzi kapcsolatban volt a Bereg-Szatmári síksággal. Ez a kapcsolat 8—10 ezer évvel ezelőtt szűnt meg. Valamennyi elhagyott nagy folyómeder mellett ÉK felé indulva Pocsaj környékére lehet eljutni az Ér völgy

kapujához. Inne ágaztak szét 5 irányban az Ér völgyén át D-re tartó Szamos és Kraszna (esetleg egy ideig a Tisza is). E nagy folyók alakították ki a hátakat, amelyek az ember megtelepedésére a Sárréteken alkalmas helyek voltak.

A felszíni formák közül viszonylag részletesen foglalkozik Osváth Pál a *kunhalmokkal*, és különösen a kunhalmok keletkezésének okaira fordít nagy gondot. A kunhalmok keletkezésének úgyszólván összes lehetőségét számbaveszi. Nyilvánvaló, hogy Szabó József geológus véleményének hatására a halmok nagyobb részét Osváth Pál is a természeti erők által létrehozott formának tartja. Megállapítása a földrajzot művelő szakembereket is elgondolkoztatja, mert a kunhalmok előfordulása nagyon szorosan kapcsolódik az egykori mocsarakhoz, folyókhoz, az elhagyott folyómedrekhez, mert mindenütt azok partjain emelkednek. Ennek ellenére ma már nem lehet kétséges, hogy a kunhalmok antropogén formák, amelyek között legfeljebb néhány természeti eredetű. Kapcsolatuk az elhagyott medrekkel mindössze annyi, hogy azokat a legmagasabb térszínre építették, a felszín kiemelkedő foltjai pedig a folyómedreket kísérték.

A táj jellemzéséből a talaj, ill. a *földminőség* sem marad ki, sőt a talajokról az egyes községek leírásában is szó van. A tájat Osváth Pál a gazdálkodó ember szemszögéből is nézi, amikor felsorolja, hogy az egyes települések földje milyen növények termelésére a legalkalmasabb. Osváth Pál korában a talajok szélesebb skálájú növénytermesztésre adtak lehetőséget mint manapság. Ezt elfogadjuk, sőt természetesnek kell tartanunk, mert akkor még kevesebb volt a szikes talaj és magasabban volt a talajvíz szintje is.

Említettük, hogy Osváth Pál a folyószabályozások és mocsárlecsapolások következtében átalakuló tájat látott, ezért földrajzi szempontból is nagyon értékesek azok a leírások, amelyek a *gazdálkodás szerkezetét* mutatják be. Osváth Pál munkájából mindenekelőtt arra kell következtetnünk, hogy a legeltető állattenyésztésről a földművelésre való áttérés igen gyors folyamat volt és hogy már a mocsarak lecsapolása előtt a szántóföldi termelésnek igen nagy jelentősége volt a gazdálkodásban.

Feltűnő az is, hogy a mezőgazdaság mennyire *sokágú volt*. Egy-egy terméknek is sok fajtáját sorolja fel Osváth Pál, így pl. 11 almafajtát és 13 szőlőfajtát említ. Ezen a tájon, amely ma legaszályosabb területeink egyike, a kifejezetten vízigényes növényi kultúrákat is nagy számban termesztették, így például a burgonyát, káposztát, almát. Ebben az önellátásra való kényszerű törekvés mellett fontos szerepe volt a mainál nagyobb légnedvességnek és a magasabban levő talajvíznek.

A gazdálkodás szerkezetében bekövetkező gyors változást mutatják Osváth Pálnak az *állatállományra* vonatkozó adatai. A számos-állatállománynak 35 százaléka szarvasmarha, 31 százaléka ló, 25 százaléka juh és 9 százaléka sertés volt. Mindenekelőtt a lovak nagy aránya szembeötlő az állatállományban, amely a szántóföldi gazdálkodás gyors terjedésének és viszonylag nagy jelentőségének tulajdonítható.

A „Részletes leírás” c. részben elsősorban a *településállomány* kialakulásához, illetve tanulmányozásához ad Osváth Pál munkája fontos adatokat. Az egyes községek történetének ismertetése során felsorolja az elpusztult településeket és meghatározza azok helyét is. Összesen 36 eltűnt településről tesz említést, de talán túlságosan egy-egy történelmi eseményhez köti a települések elpusztulását. Osváth Pál munkájában számos adat arra enged következtetni, hogy a Sárréteken a településállomány számbeli csökkenése és a táj átalakulása — a mocsári erdők pusztulása és a lápok, mocsarak terjeszkedése — a XV. és a XVIII. század között együtt ment végbe. Az elmocsarasodás XVIII—XIX. századi helyzetét is-

merve valószínű, hogy e tájék településállományát már a XV. századtól erősen gyérítette egy nagy természeti folyamat, amely hordalékphantok előtti lapos felszíneken szükségképpen végbemegy. Ez a törvényszerűen bekövetkező jelenség a folyóhátak kialakulására és az általuk közrezárt medencék feltöltődése, ill. elmosarasodása. A Sárrétek belsejében a mocsarak terjeszkedésével a gazdálkodás tere fokozatosan összeszűkült, sőt számos település belsőségét is elnyelte a mocsár.

A *települések jellemzését* roppant adatgazdagság jellemzi. A falvak nevének eredetéről, fekvéséről, talajviszonyairól, népességéről, birtokmegoszlásáról, gazdálkodásáról írott részek szinte nélkülözhetetnek mindazok számára, akik földrajzi monográfiát készítenek erről a tájról, vagy annak egyes településeiről. Különösen kiemelendő a topográfiai fekvésről, vízfolyásokról, és az egykori gazdálkodásról közölt adatok értékes volta.

Földrajzi szempontból különösen hasznos leírás készült Komádiról, Berekböszörményről, Szerepről, Zsákáról, Bakonszegről, Derecskéről. Ki kell emelnünk Komádi és Szerep fekvéséről, alaprajzáról, határaikban a mocsárvilág terjeszkedéséről, Bakonszeg nevének eredetéről, Berekböszörmény településtörténetéről, és gazdálkodásáról (fűszerpaprika-termelés), a Bakonszeg név eredetéről, a transhumance jellegű vándorpásztorokodás egykori létezéséről, a Berettyón történt egykori sószállításról tett megállapításokat. Ez a felsorolás is jelzi, hogy milyen sokrétű leírást készített Osváth Pál a Sárréti járásról. Komádi egy mocsárba nyúló félszigeten feküdt, Szerep pedig egy szigeten. Régi helyéről 1751-ben a határ keleti részére „... a Körtvélyes nevű ér mellé azért telepítettett a lakosság, hogy a mocsárból kijárója legyen.” Ezen az újabb helyen már 1851-ben „Mint tengeren egy kis sziget, úgy lebegett a roppant víz körül... csupán Udvari felől egy 1 1/2 öl keskeny, mindkét oldalon buja náddal szegélyezett földtöltésen lehetett kijutni”. Osváth Páltól tudjuk, hogy Szerep egykoron a Berettyón történt sószállítás végpontja, vagy átrakodóhelye volt. Ennek bizonyítékául épületekromokat és neveket említ Szerep határában.

Összefoglalva Osváth Pál könyvének földrajzi értékeit azt állapíthatjuk meg, hogy az mind a tájféldrajzot művelők, mind a földrajzi monográfiákat készítők számára nélkülözhetetlen forrásmű. Külön értéke Osváth Pál munkájának az, hogy egy gyökeresen átalakuló tájról készített leírást éppen abban az időben, amikor az eredeti és az új táj és gazdálkodás egymás mellett léteztek.